

Η μεταναστευτική λογοτεχνία

του Ανδρέα Παπαγεωργίου, Φιλολόγου

**«Τον ξένο και τον εχθρό τον είδαμε στον καθρέφτη»
(Γ. Σεφέρης, “Μυθιστόρημα Δ’ Αργοναύτες”)**

Στην κοιλάδα με τους ροδώνες

Αλήθεια -των αδυνάτων αδύνατο
ποτές δεν εκατάφερα να καταλάβω
αυτά τα όντα που δεν βλέπουνε
το τερατώδες κοινό γνώρισμα τ’ ανθρώπου
το εφήμερο της παράλογης ζωής του
κι ανακαλύπτουνε διαφορές
γιομάτοι μίσος διαφορές
σε χρώμα δέρματος /φυλή / θρησκεία

Νίκος Εγγονόπουλος

Έχουν οι μετανάστες «φωνή»;

Στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, στο χώρο της κοινωνίας και της πολιτικής είναι ασθενική (σε δύναμη και απήχηση) και περιορισμένη (σε συχνότητα και εύρος), συχνά διαμεσολαβημένη και πολλές φορές παραποιημένη, αλλοιωμένη, υπηρετική πολυειδών σκοπιμοτήτων. Ο ξένος σε μια φοβική και ξενόφοβη κοινωνία,

άμαθη στην πολιτισμική όσμωση και στο πολυπολιτισμικό ανακάτεμα –μέσα στην οποία αντιμετωπίζεται από πολλούς ως κοινωνικός παρίας, ως ενοχλητικός (αν όχι επικίνδυνος), ως παράξενος και απροσάρμοστος– δεν αρθρώνει λόγο, συνήθως σιωπά ανακυκλώνοντας την πίκρα, την οργή ή το φόβο ή, σε στιγμές απόγνωσης, κραυγάζει.

Τι συμβαίνει όμως στη λογοτεχνία, στο «χώρο» στον οποίο εγγράφεται η ανθρώπινη εμπειρία και περιπέτεια;

Τα ταξίδια σε ξένες χώρες, η αποδημία, ο εκπατρισμός, η μετανάστευση είναι από τα αρχαία χρόνια ως τον εικοστό αιώνα χαρακτηριστικά φαινόμενα της ελληνικής κοινωνικής ζωής. Έτσι, τα θέματα της περιπλάνησης και του «νόστου», συνήθως επικίνδυνου και περιπετειώδους, όσο και της προσφυγιάς κατέχουν δεσπόζουσα θέση στην αρχαία ελληνική ποίηση (επική, λυρική και δραματική) και παραμένουν προσφιλή στη βυζαντινή επική ποίηση, στα έμμετρα μυθιστορήματα και στα λαϊκά άσματα.

Γνωστότερα σε μάς τους νεώτερους –καθώς, τουλάχιστον μέχρι πριν από λίγα χρόνια, υπηρετούσαν ακόμα τις συντροφίες και τα πανηγύρια μας– τα δημοτικά τραγούδια της ξενιτιάς εμφανίστηκαν μετά την κατάρρευση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τα περισσότερα από τον 16ο αιώνα κι έπειτα, όταν εξαιτίας της τουρκικής κατοχής, των συνθηκών και των περιορισμών που επέβαλλε, οι Έλληνες μετανάστευαν κατά κύματα προς την Ευρώπη –κυρίως την κεντρική και τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Τα λαϊκά αυτά άσματα απηχούν τις δημογραφικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις που είχε η οθωμανική κατοχή για τον ελληνισμό και εξεικονίζουν τις δυο όψεις του πόνου: από τη μια τους καημούς και τις στερήσεις του ξενιτεμένου και από την άλλη την απόγνωση και τη θλίψη όσων μένουν πίσω, μετρώντας τις μέρες και προσδοκώντας την επιστροφή απ’ τα ξένα των ζωντανών-νεκρών δικών τους: *«Την ξενιτιά, τη γυμνωσιά, την πίκρα και τον χάρο, /τα τέσσερα τα ζύγισαν, βαρύτερα είν’ τα ξένα»*.

Στα περισσότερα από αυτά ο «νόστος» δεν ολοκληρώνεται, ή είναι «σακατεμένος», γεγονός που επιτείνει τον πόνο του χωρισμού, και συχνά πλανιέται ο θάνατος ως μόνιμη απειλή. Ο λαογράφος Νικόλαος Πολίτης αποφθεγματίσσε την ομάδα των τραγουδιών της ξενιτιάς μ’ ένα στίχο από το δημοτικό τραγούδι «Περί ξενιτείας»: *«Η ξενιτεία και ο θάνατος αδέλφια λογούνται»*, φράση η οποία υποδηλώνει τη διασύνδεση ανάμεσα σ’ αυτά τα τραγούδια και στα τραγούδια του θανάτου.

Ιδιαίτερα πλούσια η ποιητική παραγωγή εκείνης της εποχής έχει ανθολογηθεί από αρκετούς, προπάντων από τον G. Saunier (βλ. *Το δημοτικό τραγούδι της ξενιτιάς*, επιμέλεια G. Saunier, εκδ. Ερμής) και τον Νικόλαο Πολίτη (βλ. Ν.Γ. Πολίτη, *Δημοτικά τραγούδια*, εκδ. Γράμματα), ενώ ιδιαίτερα αξιόλογη είναι η δισκογραφική δουλειά της Δόμνας Σαμίου και του εθνομουσικολόγου Λάμπρου Λιάβα υπό τον τίτλο «Τραγούδια της ξενιτιάς» το 1989 (βλ. <http://www.domnasamiou.gr/?i=portal.el.albums&id=16>).

Στα νεότερα μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα –από τα τέλη του 19ου αιώνα και έπειτα– κυρίως προς την Αμερική (Η.Π.Α., Καναδά, Ν. Αμερική), καθώς και προς την Αυστραλία και τις χώρες της Δ. Ευρώπης – κυρίως μεταπολεμικά– η δημοτική μούσα είναι λιγότερο παραγωγική, καθώς έχει αρχίσει να κάμπτεται ο προφορικός

πολιτισμός, καταστατικό γνώρισμα του οποίου είναι η συλλογική δημιουργία. Δεν λείπουν ωστόσο τα ρεμπέτικα τραγούδια της ξενιτιάς, τα οποία, παραλαμβάνοντας μοτίβα από τα ομόλογα δημοτικά τραγούδια, συνεχίζουν να ιστορούν έναν καημό ιδιαίτερα γνώριμο στους Έλληνες και ν' αναθεματίζουν την «κακούργα» ή «μαγκούφα» ξενιτιά. Η ιστορία του μεταναστευτικού βιώματος συνεχίζεται – αραιότερα και με ισχνότερα ποιητικά αποτελέσματα– στα μεταπολεμικά λαϊκά της μετανάστευσης, αφιερωμένα στις «φάμπρικες της Γερμανίας και του Βελγίου τις στοές» και σφραγισμένα από τη φωνή του Στέλιου Καζαντζίδα και αργότερα του Στράτου Διονυσίου.

Το βίωμα της αποδημίας εγγράφεται επίσης σε αρκετά νεοελληνικά αφηγηματικά λογοτεχνικά κείμενα. Χαρακτηριστικό είναι το (συχνά ανθολογούμενο μεταξύ των «Χριστουγεννιάτικων διηγημάτων») κλασικό διήγημα του Αλ. Παπαδιαμάντη «Ο Αμερικάνος» (1891). Σ' αυτό, ο Γιάννης του Μοθωνιού, εξ Αμερικής Έλληνας μετανάστης, επιστρέφει ύστερα από είκοσι χρόνια ξενιτιάς, ηλικιωμένος πια, στον τόπο που γεννήθηκε. Ύστερα από σκληρή δουλειά στα ξένα γυρίζει πλούσιος στα πάτρια, «με χιλιάδας τινάς ταλλήρων», έχοντας χάσει όμως τη νιότη του, τη γλώσσα του, τους γονείς του, τους φίλους του, την αρραβωνιαστικιά του. Επιστρέφει ξένος, άγνωστος, ξεχασμένος απ' όλους και προσπαθεί να επανασυνδεθεί με την ψυχή του, ψηλαφώντας τα μέρη που γεννήθηκε και ανασυνθέτοντας τα βιώματα της πρώτης του νιότης. Το κλασικό και δημοφιλές αυτό παπαδιαμαντικό αφήγημα πρόσφατα διασκευάστηκε θεατρικά για έναν ηθοποιό και έναν μουσικό και ανέβηκε στη θεατρική σκηνή του Ιδρύματος «Μ. Κακογιάννης» με μεγάλη επιτυχία (2009-2012) σε σκηνοθεσία του Θ. Σαράντου και μουσική επιμέλεια του Λ.Πηγούνη (βλ. <http://thanassissarantos.blogspot.gr>).

Όψεις των σύγχρονων μεταναστευτικών ρευμάτων –προς την Ελλάδα πλέον, κυρίως από τα Βαλκάνια και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, αλλά και από την Ασία και την Αφρική– μεταπλασμένες λογοτεχνικά παρουσιάζονται σε δυο συλλογικά έργα.

Πρώτο ο τόμος με τον εύγλωττο τίτλο «Ξένος ο άλλος μου εαυτός», που εκδόθηκε αρκετά χρόνια πριν, το 1999 (επιμέλεια: Δημοσθένης Φτερνιάτης, εικονογράφηση: Βασίλης Βλασταράς, Μαργαρίτα Γελαδά, Γιάννης Σκαλτσάς, επιμέλεια σειράς: Μισέλ Φάις, Αθήνα, εκδ. Πατάκη). Πρόκειται για ένα συλλογικό έργο με πεζογραφήματα του Νίκου Μπακόλα, του Νίκου Βασιλειάδη, του Δημοσθένη Κούρτοβικ, του Ευγένιου Αρανίτση, του Η.Χ. Παπαδημητρακόπουλου, της Μαρίας Μήτσουρα κ.ά.

Δεύτερο το βιβλίο «Ο δρόμος για την Ομόνοια» (επιμέλεια: Σταύρος Κασιώτης, φωτογράφιση: Μαρία Θεοδωράκη, Αθήνα 2005, εκδ. Καστανιώτη), με συμβολή μιας εικοσάδας καταξιωμένων λογοτεχνών και δημοσιογράφων (Γιάννης Βαρβέρης, Βασίλης Βασιλικός, Ρέα Γαλανάκη, Μιχάλης Γκανάς, Βασίλης Γκουρογιάννης, Νίκος Δήμου, Μάρω Δούκα, Σταύρος Κασιώτης, Στέλιος Κούλογλου, Ηλίας Κουτσούκος, Παντελής Μπουκάλας, Δημήτρης Νόλλας, Η.Χ. Παπαδημητρακόπουλος, Νίκος Παπανδρέου, Άρης Σκιαδόπουλος, Αντώνης Σουρούνης, Έρση Σωτηροπούλου, Δέσποινα Τομαζάνη, Μιχάλης Φακίνος, Ντίνος Χριστιανόπουλος, Σταύρος Θεοδωράκης), οι οποίοι δίνοντας φωνή σε μαύρους, σε οικονομικούς μετανάστες, σε αντιρρησίες συνείδησης, σε ανθρώπους με

διαφορετικές ερωτικές επιλογές, επιχειρούν μέσα με λογοτεχνική γλώσσα ν' αμβλύνουν την άγνοια, τις προκαταλήψεις και το ρατσισμό. Είναι ενδεικτικό των προθέσεων της έκδοσης το γεγονός ότι τα έσοδα προορίζονται για την ενίσχυση του Γκανέζου Τόμου Κόφι και του Νιγηριανού Τίμοθου Αμπντούλ, που είχαν πυροβοληθεί το 1999, για λόγους φυλετικούς, πέριξ της πλατείας Ομονοίας στην Αθήνα.

Εκτός βέβαια από τον λόγο των Ελλήνων για τους ξένους υπάρχει ο ίδιος ο λόγος των ξένων για την εμπειρία της μετανάστευσης, αναπτυγμένος είτε στη μητρική τους γλώσσα, είτε στην ελληνική, από τους «ελληνιστάριους» της εποχής μας. Θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι ο όρος αυτός χρησιμοποιείται καταχρηστικά για να δηλώσει τους αλλοδαπούς, οι οποίοι, συνήθως ζώντας για χρόνια μέσα στην ελληνική κοινωνία, επέλεξαν ως όργανο λογοτεχνικής έκφρασης την ελληνική γλώσσα. Για την αρχική σημασία της λέξης μας πληροφορεί ο ιστορικός Κων/νος Παπαρρηγόπουλος (βλ. *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμος στ'): «Προέκυψε δέ ή σημασία αϋτη έκ τής αρχαιοτάτης έξεως ήν είχε τό έλληνικόν έθνος τοϋ μεταναστεύειν άθρόον έκ διαλειμμάτων εις τήν ξένην καί έγκαθίστασθαι έν αϋτῇ καί μεταδίδειν εις τούς έγχωρίους τήν έλληνικήν ιδιότητα. Έπί τών πρώτων τοϋ Χριστιανισμού χρόνων Έλληνισταί ή Έλληνιστάριοι έκαλοϋντο οί τῇ έλληνίδι χρώμενοι φωνῆ, οίτινες καί άπλώς ώνομάζοντο Έλληνες». Αξιοσημείωτη σ' αυτό το σημείο η δύναμη της ελληνικής γλώσσας, και μάλιστα σε καιρούς που συχνά διαπιστώνεται, συνήθως με επιχειρήματα χωρίς επιστημονική επάρκεια, η φθορά της.

Ο κατάλογος των ποιημάτων αυτών αρκετά μεγάλος –και συμπληρώνεται συνέχεια. Παραθέτουμε ενδεικτικά ένα ποίημα που κάνει συχνές διαδρομές στο διαδίκτυο:

*Επειδή άλλη μάνα με γέννησε
και σ' άλλη γλώσσα άκουσες εσύ
τα όμορφα παιδικά σου παραμύθια...
μη με φωνάζεις «ξένο»
το ψωμί σου δε διαφέρει απ' το δικό μου
το χέρι σου είναι όμοιο με το δικό μου,
σαν τη φωτιά καίει
και η δική μου φωτιά.
Γιατί λοιπόν με φωνάζεις «ξένο»;
Επειδή σ' άλλους δρόμους βρέθηκα
και σ' άλλο λαό γεννήθηκα
και άλλες θάλασσες γνώρισα
και απ' αλλού σάλπαρα;
Αλλά το ίδιο άγχος κρύβουμε κι οι δυο
η ίδια εξάντληση
στην πλάτη μας βαραίνει,
αυτή που συντρίβει το κάθε θνητό
μέσ' απ' του χρόνου τα σκοτάδια
από τότε που σύνορα δεν είχαν τεθεί
κι ανάμεσά μας ακόμη δεν είχαν φθάσει
όσοι διχάζουν*

και σκοτώνουν το φτωχό,
αυτοί που κλέβουν
και μοιράζουν ψέματα,
αυτοί που εμπορεύονται κι εμάς
και θάβουν αδίστακτα τα όνειρά μας
όσοι εφεύραν αυτή τη λέξη
τη σκληρή: «ξένος».
λέξη παγωμένη και γεμάτη θλίψη
που θυμίζει αλησμοσύνη κι εξορία.
Αν θέλεις το καλό μου να είσαι καλός
σταμάτα τώρα να με φωνάζεις «ξένο»
αν θέλεις, κοίταξέ με στα μάτια,
πιο πέρα απ' το μίσος
ας φθάσει η ματιά σου,
ας ξεπεράσει φόβο, εγωισμό.
Για δες, άνθρωπος είμαι κι εγώ
Όχι, δεν είμαι ξένος!

Αφορμώμενος από τους παραπάνω στίχους του άγνωστου μετανάστη ο εκπαιδευτικός Ν.Τσούλιας παρατηρεί (βλ. εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 13/04/2002): «Αυτό το ερώτημα που θέτει ένας οικονομικός πρόσφυγας στη χώρα μας είναι καίριο, είναι ουσιαστικό. Απευθύνεται στο βασικό πυρήνα μιας συζήτησης, η οποία αφορά στη διαπολιτισμική αγωγή και εκπαίδευση. [...] Η χώρα μας έχει βιώσει το πρόβλημα της μετανάστευσης στη σύγχρονη εθνική της περιπέτεια. Ένωσε το ξερίζωμα μέσα από απανωτά κύματα του πόνου της ξενιτιάς. Δεν μπορούμε να καμωνόμαστε το ρόλο του αφελή και του ανήξερου. Είναι ο ελληνισμός διάχυτος σ' όλη την ανθρωπότητα, ζώντας στον αστερισμό της μετανάστευσης. Αυτό, λοιπόν, που ζητάμε για τους δικούς μας μετανάστες, μια κουλτούρα αλληλεγγύης και τη διασφάλιση όλων των δικαιωμάτων τους ως πολιτών στις ξένες χώρες, είμαστε υποχρεωμένοι ηθικά να το διασφαλίσουμε με απόλυτο σεβασμό στους πρόσφυγες που βρίσκονται στο δικό μας τόπο». Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι στην ομότιτλη («Μη με φωνάζεις ξένο») κινηματογραφική ταινία του Λ.Χαρωνίτη δεκαεπτά άνθρωποι από διάφορες χώρες του κόσμου, που ζουν και εργάζονται στην Κρήτη, στέλνουν το μήνυμα ότι είναι δίπλα μας, είναι οι γείτονές μας, είναι οι άνθρωποι που βιώνουμε μαζί το παρόν και αγωνιούμε από κοινού για το μέλλον· ότι αυτοί οι «συμπολίτες μας» που μιλούν μια άλλη γλώσσα, πιστεύουν σε μια άλλη θρησκεία, έχουν άλλο χρώμα, ονειρεύονται το ίδιο με μας, έχουν τα ίδια αισθήματα και τις ίδιες ανάγκες που έχουμε και μεις (βλ. <http://www.docfest.gr/downloads/vendors11/DI21.pdf>).

Ένα δεύτερο ποίημα, του γνωστού Παλαιστίνιου ποιητή Μαχμούντ Νταρουϊς, το έργο του οποίου, καθώς το διαποτίζει η μοναξιά και η θλίψη της εξορίας, αποτελεί, όπως έχει λαχθεί, την ποιητική υπεράσπιση ενός τόπου, ενός λαού κι ενός πολιτισμού (βλ. (<http://www.e-poema.eu/roem.php?id=97>):

Να σκέφτεσαι τους άλλους

Καθώς ετοιμάζεις το πρωινό σου, να σκέφτεσαι τους άλλους.
Μην ξεχνάς να ταΐζεις τα περιστέρια.
Όταν πολέμους ξεκινάς, να σκέφτεσαι τους άλλους.
Μην ξεχνάς όσους λαχταρούν την ειρήνη.
Όταν πληρώνεις το νερό, να σκέφτεσαι τους άλλους.
Εκείνους που μόνο τα σύννεφα έχουν να τους θηλάσουν.
Όταν γυρνάς στο σπιτικό σου, να σκέφτεσαι τους άλλους.
Μην ξεχνάς όσους ζουν σε αντίσκηνα.
Όταν τα αστέρια μετράς πριν κοιμηθείς, να σκέφτεσαι τους άλλους.
Εκείνους που δεν έχουνε πού να πλαγιάσουν.
Όταν ελεύθερα μιλάς, να σκέφτεσαι τους άλλους.
Εκείνους που δεν τους αφήνουν να μιλήσουν.
Και καθώς σκέφτεσαι εκείνους τους άλλους,
στον εαυτό σου γύρισε και πες:
«Αχ και να ήμουν ένα κερί στο σκοτάδι».

(βλ. Μαχμούντ Νταρουΐς ... να σκέφτεσαι τους άλλους
– 12 ποιήματα του Παλαιστίνιου ποιητή, μτφ. Τζένη Καραβίτη, εκδ. Νήσος, 2009)

Ο επίλογος ανήκει στον Μπέρτολτ Μπρεχτ (1898-1956). Το ποίημα που ακολουθεί γράφτηκε το 1937, όταν ο μεγάλος αυτός Γερμανός συγγραφέας και πνευματικός άνθρωπος ζούσε ως αυτοεξόριστος στη Σκανδιναβία, εποχή κατά την οποία, λίγο πριν το ξέσπασμα του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, το ναζιστικό καθεστώς δίνοντας δείγματα του βίαιου και απάνθρωπου προσώπου του, καταδίωκε τους Εβραίους αλλά και τους αντιφρονούντες Γερμανούς πολίτες. Τότε πολλοί δημοκρατικοί καλλιτέχνες και διανοούμενοι γνώρισαν διώξεις ή αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη χώρα τους, για να γλιτώσουν από την ηθική και σωματική τους εξόντωση.

Λαθμεμένο μού φαινόταν πάντα τ' όνομα που μας δίνουν:
«Μετανάστες».
Θα πει, κείνοι που αφήσαν την πατρίδα τους. Εμείς, ωστόσο,
δε φύγαμε γιατί το θέλαμε,
λεύτερα να διαλέξουμε μιαν άλλη γη. Ούτε
και σε μιαν άλλη χώρα μπήκαμε
να μείνουμε για πάντα εκεί, αν γινόταν.
Εμείς φύγαμε στα κρυφά. Μάς κυνηγήσαν, μάς προγράψανε.
Κι η χώρα που μας δέχτηκε, σπίτι δε θα 'ναι, μα εξορία.
Έτσι, απομένουμε δω πέρα, ασύχαστοι, όσο μπορούμε πιο κοντά
στα σύνορα,
προσμένοντας του γυρισμού τη μέρα, караδοκώντας το παραμικρό
σημάδι αλλαγής στην άλληνη όχθη, πνίγοντας μ' ερωτήσεις
κάθε νεοφερμένο, χωρίς τίποτα να ξεχνάμε, τίποτα
ν' απαρνιόμαστε,
χωρίς να συχωράμε τίποτ' απ' όσα έγιναν, τίποτα δε συχωράμε.
Α, δε μας ξεγελάει τούτη η τριγύρω σιωπή! Ακούμε ίσαμ' εδώ
τα ουρλιαχτά που αντιλαλούν απ' τα στρατόπεδά τους. Εμείς

οι ίδιοι
μοιάζουμε των εγκλημάτων τους απόηχος, που κατάφερε
τα σύνορα να δρασκελίσει. Ο καθένας μας,
περπατώντας μες στο πλήθος με παπούτσια ξεσκισμένα,
μαρτυράει την ντροπή που τη χώρα μας μολεύει.
Όμως κανένας μας
δε θα μείνει εδώ. **Η τελευταία λέξη**
δεν ειπώθηκε ακόμα.

(βλ. Μπ. Μπρεχτ, *Ποιήματα*, μτφ. Μάριος Πλωρίτης, εκδ. Θεμέλιο)